

LIAM BORGER

KRUISPUNTEN VAN CULTUUR

De evolutie van de kerkbouw op de Benedenwindse Eilanden vanaf de Spaanse overheersing tot de periode van de opkomende olie-industrie

Universiteit van Amsterdam, master Stads- en architectuurgeschiedenis
Begeleider: prof. dr. Gabri van Tussenbroek
Jaar van afstuderen: 2024

Op de Benedenwindse Eilanden Aruba, Bonaire en Curaçao staan meer dan honderd gebedshuizen die een complex architectuurhistorisch verleden weerspiegelen van opeenvolgende koloniale machten en de dynamische interactie binnen de Caribische regio. Hoewel ze dominant zijn in het landschap en de gebouwde omgeving op de eilanden, is hun bouwhistorische ontwikkeling tot op heden nauwelijks systematisch onderzocht. Deze scriptie biedt een bouwhistorische analyse van de kerkbouw op Aruba, Bonaire en Curaçao tussen 1634 en circa 1970. Centraal staat de vraag hoe vorm, stijl, materialisering en constructie van deze gebouwen zich ontwikkelden onder invloed van internationale netwerken, lokale bouwpraktijken en religieuze contexten. Het onderzoek combineert veldwerk naar meer dan veertig gebedshuizen met typologische vergelijking, aangevuld met studie van kerkelijke kronieken, krantenartikelen, archiefstukken en bouwtekeningen.

De eerste fase van kerkbouw, van de zeventiende tot het midden van de negentiende eeuw, werd op alle drie de eilanden gekenmerkt door eenvoudige rooms-katholieke strokerkjes, doorgaans gedoogd door het protestantse koloniale bestuur. Ze werden opgetrokken volgens lokale bouwtradities, met gevlochten takken, leem en daken van mais- of palmstokken en vertoonden duidelijke overeenkomsten met de hutten die op de nabijgelegen plantages door tot slaaf gemaakten werden bewoond.

Drie gebedshuizen in Willemstad (Curaçao) vormden een uitzondering. De protestantse Fortkerk in Fort Amsterdam, oorspronkelijk gebouwd rond 1636 als loodskerk, werd enkele jaren later in classicistische stijl herbouwd, met lokaal gewonnen klipsteen en Nederlandse ijsselsteentjes voor de detaillering. In 1769 volgde een volledige herbouw. De Portugese synagoge Mikvé Israël-Emanuel uit 1732 werd eveneens in vergelijkbare materialen opgetrokken en volgde dezelfde stijl. Beide gebedshuizen worden gekenmerkt door gepleisterde gevels. De classicistische lutherse kerk uit 1762 week af doordat deze geheel in Nederlandse baksteen was opgetrokken.

Na de oprichting van het apostolisch vicariaat voor Curaçao en Onderhorigheden in 1842 en de komst van Neder-

△ De kerk van Janwé op Curaçao, gebouwd in 1924 met technische steun van Isla-ingenieurs, is uitgevoerd in gewapend beton met stalen spanten en geldt als een vroeg voorbeeld van door industrialisatie beïnvloede Caribische kerkarchitectuur (Stadsarchief Tilburg, fotoarchief van de Fraters van Tilburg)

landse dominicanen vanaf 1870, kreeg de rooms-katholieke kerkbouw op de drie eilanden een formeler karakter. Er werden missiekerken in sobere neogotische stijl gebouwd, met gevels van gepleisterde klip- en koraalsteen en houten kapconstructies. De Europese stijlkenmerken werden aangepast aan de lokale schaal en het beschikbare materiaal. De opkomst van de olie-industrie en de vestiging van de Isla-raffinaderij op Curaçao in 1918 en de Lago-raffinaderij op Aruba in 1924 luidde een nieuwe fase in van door industrialisatie beïnvloede kerkbouw. Op Curaçao verrees in 1924 de betonnen rooms-katholieke kerk van Janwé, gerealiseerd met technische steun van Isla-ingenieurs, terwijl op Aruba de door Lago-ingenieur N.M. Shirley ontworpen Lago Community Church uit 1939 gotische vormen verenigde met fabrieksmatige constructiemethoden. Het onderzoek toont aan dat de kerkbouw op de Benedenwindse Eilanden een hybride bouwpraktijk weerspiegelt waarin de specifieke economische, culturele, klimatologische en bouwtechnische mogelijkheden bepalend waren. Kerkgebouwen vormen zo een unieke sleutel tot het begrijpen van de architectuurgeschiedenis van het Caribisch gebied.

LIAM BORGER werkt bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed als adviseur architectuurhistorie en in het programma Toekomst Religieus Erfgoed. Behalve de master Stads- en architectuurgeschiedenis voltooide hij in 2025 aan de Universiteit van Amsterdam ook de master Kunstgeschiedenis met een scriptie over de toepassing van neogotische ontwerpprincipes in de Nederlandse protestantse kerkbouw. (l.borger@cultureelerfgoed.nl)

△ Ingestorte panden in de Pieter Nieuwlandstraat in Amsterdam, 1899 (Stadsarchief Amsterdam, foto: A. Kok)

ARTHUR FRIEDERICHS

EEN BEELD VAN BOUWKWALITEIT

Over de aanscherping van bouwkwaliteit tijdens de Amsterdamse 'zelfbouw' tot de aan de woningwet, 1851-1914

Universiteit van Amsterdam, master Stads- en architectuurgeschiedenis
Begeleider: prof. dr. Gabri van Tussenbroek
Jaar van afstuderen: 2024

In de negentiende eeuw groeide Amsterdam explosief. Om de bevolkingsgroei bij te benen, werd de stadsuitbreiding grotendeels overgelaten aan de vrije markt. Iedereen kon bouwer worden, waardoor snel en goedkoop gebouwde woningen de stad overspoelden. Deze zogenoemde revolutiebouw leidde tot gevaarlijke situaties: huizen stortten in, gevels vielen om en branden verspreidden zich snel door gebrekkige constructies en onvoldoende toezicht op de bouw.

Het onderzoek behandelt de rol van toezicht en regelgeving voor structurele verbetering van bouwkwaliteit in Amsterdam tussen 1851 en 1914, met bijzondere aandacht voor de Amsterdamse bouwverordening van 1905. Daarmee laat het zien hoe stedelijke ontwikkeling samenhangt met bestuurlijke keuzes en maatschappelijke druk. Door te analyseren hoe een stad zich ontworstelt aan chaotische en onveilige bouwpraktijken via technische en juridische ingrepen, levert het onderzoek inzicht op in de relatie tussen bestuur, ontwerp en woonkwaliteit.

De centrale vraag luidt daarom: hoe heeft de bouwverordening van 1905 bijgedragen aan betere bouwregelgeving en de modernisering van Amsterdamse woonhuizen tussen 1905 en 1914? De onderzoeksmethode bestaat uit een analyse van archiefmateriaal, waaronder bouwtekeningen, krantenberichten en gemeentelijke documenten. Centraal staat de vergelijking van bouwplannen voor en na 1905, die zijn onderzocht op inhoud, toepassing en reacties vanuit de bouwsector.

De belangrijkste bevinding is dat de gemeente Amsterdam ondanks de verwachte kostenverhoging koos voor strengere bouwregels. De bouwverordening van 1905 kwam voort uit een kentering in beleid naar aanleiding van de Woningwet van 1901. De nieuwe regels waren streng, gedetailleerd en maakten een einde aan de ongestructureerde bouwpraktijk. De invloed was zichtbaar in nieuwe woningplattegronden: alkoven verdwenen, kamers kregen licht en lucht, en bouwtekeningen werden preciezer waardoor technische detaillering verbeterde en de uitvoering nauwkeuriger werd. Controles door de in 1901 opgerichte Dienst voor Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht werden systematischer, de technische eisen strenger, en als gevolg daarvan het vak van bouwen professioneler.

Het onderzoek toont aan dat kwaliteitsverbetering in de bouw niet vanzelfsprekend is en niet vanzelf door de vrije markt wordt gereguleerd, maar een directe reactie is op maatschappelijke onrust, falend toezicht en politieke wil. De lessen uit 1905 blijven daarom actueel in de huidige tijd, waarin bouwkwaliteit, betaalbaarheid en duurzaamheid opnieuw onder druk staan; een actieve rol van de overheid is en blijft noodzakelijk.

ARTHUR FRIEDERICHS MA werkt als adviseur Duurzaamheid en Circulariteit bij het technisch adviesbureau Haskoning. Dankzij zijn bouwkundige en bouwhistorische achtergrond koppelt hij historische kennis aan actuele bouwtechnische vraagstukken, met oog voor zowel erfgoed als innovatie. (arthur.friederichs@haskoning.nl)

scripties.uba.uva.nl/search?id=c11262345

Tussen 1974 en 1982 werd in de Brusselse Noordwijk het CCN-gebouw opgetrokken als onderdeel van het Manhattan-plan, een ambitieus moderniseringsproject dat de wijk moest omvormen tot een internationaal zakencentrum. Wat begon als een visionair stedenbouwkundig initiatief, groeide uit tot een symbool van mislukte ruimtelijke planning en zou de geschiedenis ingaan als een pijnlijke episode in de Brusselse stadsontwikkeling, bekend als *Brusselization*. In 2022 werd het brutalistische CCN-complex gesloopt. Tijdens de afbraak werden verschillende materialen gerecupereerd voor de hergebruikmarkt, waaronder een reeks Cortenstalen kubussen die ooit als plafondmodules dienden. Kort na de sloop doken deze kubussen op in alle uithoeken van de stad en daarbuiten: in woningen, restaurants, musea, sportzalen en werkplekken. Een verstrooiing van kubussen die vragen oproep over hun betekenis, hun traject en hun transformatie.

Dit onderzoek vertrekt vanuit de culturele biografie van deze kubussen en onderzoekt hoe architecturale fragmenten gedurende hun levensloop betekenis verzamelen, verliezen en opnieuw krijgen. Hergebruik wordt in dit kader benaderd als meer dan een ecologisch of economisch gestuurd fenomeen. Het is een sociaal en cultureel proces waarin materialen functioneren als dragers van geheugen, identiteit en transformatie. Door de kubussen te volgen in hun traject van sloop tot hergebruik, wordt zichtbaar hoe materialen niet alleen fysiek worden verplaatst, maar ook symbolisch worden opgenomen binnen nieuwe contexten. De kubussen fungeren als vensters op bredere maatschappelijke processen en maken zichtbaar hoe stedelijke fragmenten zich losmaken van hun oorspronkelijke functie en nieuwe betekenislagen opbouwen.

Gedurende vijf maanden veldwerk in Brussel werden visuele data verzameld, observaties uitgevoerd, interviews afgenomen met actoren uit de hergebruiksector en archiefmateriaal geanalyseerd. Het theoretisch kader is geïnspireerd op de palimpsesttheorie van objecten, die toelaat om de meerlagige en soms tegenstrijdige betekenissen van materialen te begrijpen. De kubussen worden benaderd als materiële palimpsesten, waarin sporen van hun oorspronkelijke context, de sloop, de markt en nieuwe toepassingen met elkaar verweven raken.

Het onderzoek toont aan dat hergebruik niet enkel draait om behoud of efficiëntie, maar ook om de manier waarop we ons verhouden tot materie, geschiedenis en toekomst. Zo genereren architecturale fragmenten, eenmaal losgemaakt uit hun oorspronkelijke context, nieuwe betekenissen. Sommige worden gekoesterd als stukjes stadsgeheugen omdat ze tastbare dragers zijn van een gedeelde Brusselse geschiedenis waarmee bewoners zich emotioneel verbinden. Andere fragmenten krijgen nieuwe lagen van betekenis via hun circulatie op de hergebruikmarkt, waar handelaars en ontwerpers ze presenteren als industriële relieken met patina en verhaal. In die context worden ze tegelijk erfgoedobject, designstuk en duurzaamheidsstatement. De marketing en esthetiek ervan bepalen of ze

IMANE HUYGHEBAERT

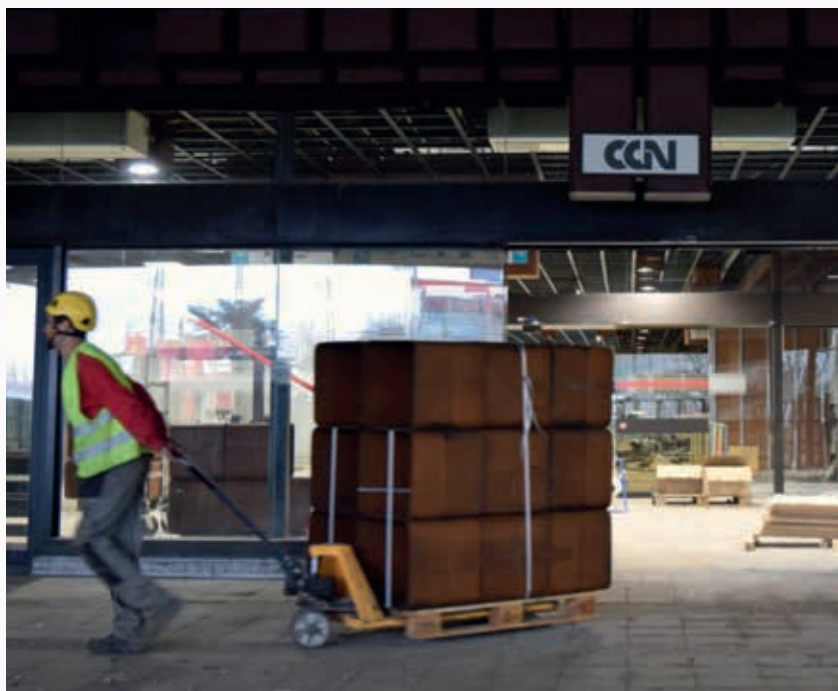
MODERN MATERIAL REMAINS

A Salvaging Story

KU Leuven, master Sociale en culturele antropologie

Begeleider: prof. dr. Filip De Boeck

Jaar van afstuderen: 2024

△ Afvoer van de cortenstalen kubussen uit het voormalige CCN-gebouw

(foto Wagnon Raphael voor Rotor DC)

terechtkomen in high-end interieurs, in 'groene' projecten die authenticiteit uitdragen of in initiatieven die zich profileren binnen de circulaire bouwsector.

IMANE HUYGHEBAERT MA werkt aan een doctoraat onder begeleiding van prof. dr. ir. Stephanie Van de Voorde binnen de onderzoeksgroep Architectural Engineering en prof. dr. David Bassens binnen de onderzoeksgroep Cosmopolis Centre for Urban Research aan de Vrije Universiteit Brussel. Zij onderzoekt het belang van zorg en onderhoud in de bouwsector vanaf de twintigste eeuw tot vandaag en is verbonden aan het Interdisciplinair Onderzoeksproject *Re-building Brussels (1695-2025): The construction sector as an engine for social inclusion and circularity*. (imane.huyghebaert@vub.be)

repository.teneo.libis.be/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE19287116

NATUURKRACHT OF MENSELIJKE MEESTERS?

Een verkenning naar de relatie tussen geografie en de ontwikkeling van nederzettingen in middeleeuws Holland

Universiteit van Amsterdam, master Stads- en architectuurgeschiedenis
Begeleider: prof. dr. Gabri van Tussenbroek
Jaar van afstuderen: 2023

De opvatting dat de geografische omgeving doorslaggevend is voor het succes van samenlevingen gaat terug tot de oudheid. Ook nu nog bestaat er een levendige – en soms ook felle – discussie rondom dit onderwerp. Mede door een schrijver als Jared Diamond en zijn Pulitzerprijswinende boek *Guns, Germs, and Steel* (1997) is het idee dat de natuurlijke omgeving een belangrijke rol speelt in het succes van een samenleving teruggekeerd in het academisch discours.

Dit onderzoek tracht duiding te geven aan het debat van het neomilieu-determinisme aan de hand van de vraag in hoeverre geografische factoren, zoals de nabijheid van water, het soort ondergrond en de ligging ten opzichte van routenetwerken, van invloed waren op de grootte en welvaart van steden en dorpen in het middeleeuwse Holland. Door gebruik te maken van een kwantitatieve ruimtelijke

analyse en digitale onderzoeksmethoden als onderdeel van de digital humanities levert de scriptie een empirisch onderbouwde bijdrage aan een discussie die vaak gekenmerkt wordt door anekdotiek en generalisaties. Het laat zien hoe digitale en kwantitatieve methoden nieuwe inzichten kunnen bieden in complexe mens-milieu-interacties.

Het onderzoek is uitgevoerd met een kwantitatieve ruimtelijke analyse waarbij van 324 plaatsen in West-Nederland historische gegevens zijn verzameld die het 'succes' van een plaats duiden. Indicatoren hiervoor waren het inwoneraantal, aantal wooneenheden en de geschatte welvaart van een plaats op basis van de *Informacie* van 1514. De gegevens uit deze historische bron zijn gekoppeld aan historisch-geografische data over de ondergrond, afstand tot verschillende typen water (zee en rivieren) en afstand tot routenetwerken. De ruimtelijke analyse is uitgevoerd in ArcGIS. Er is gebruikgemaakt van correlatie-analyses om de verbanden tussen geografische factoren en indicatoren van historisch succes te onderzoeken.

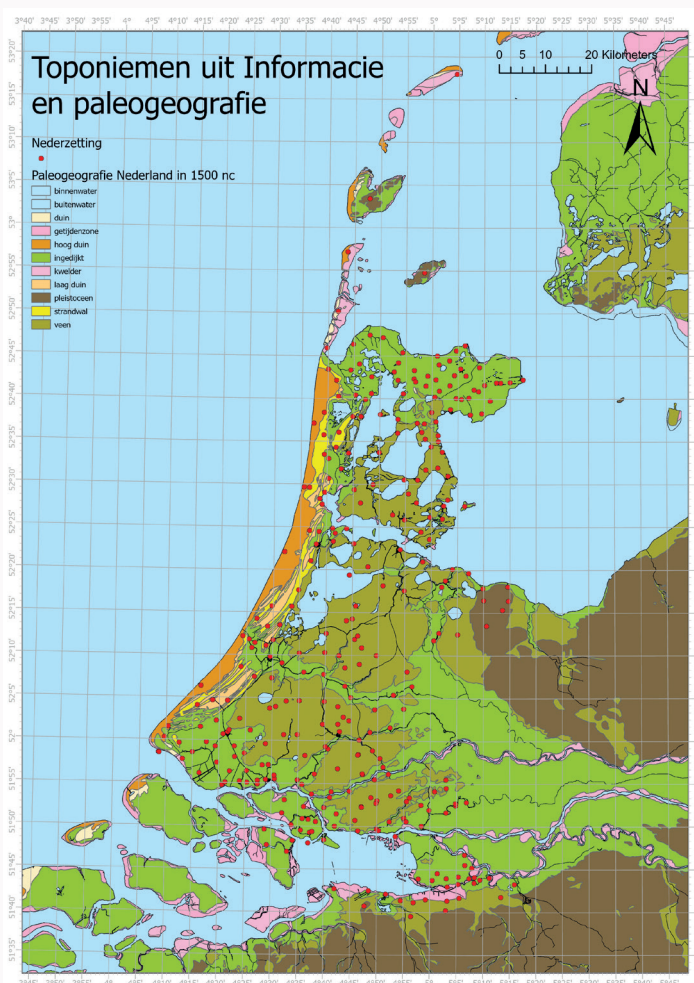
Hoewel de analyse een beperkte scope had en dus geen compleet beeld geeft, zijn er toch enkele voorlopige resultaten uit voortgekomen. De resultaten suggereren ten eerste dat de natuurlijke omgeving een rol speelt maar niet allesbepalend is; er zijn zwakke tot matige correlaties gevonden tussen geografische factoren en het succes van plaatsen. Ten tweede valt op dat er grote variatie is in geografische profielen tussen plaatsen met vergelijkbare uitkomsten, wat het klassieke milieudeterminisme weerlegt. Ten derde is het zo dat alle grote steden dicht bij bevaarbaar water en het routenetwerk liggen. Dit suggereert dat natuurlijke factoren voorwaardelijk zijn voor groei, maar geen garantie voor succes.

De resultaten in deze scriptie nuanceren het milieudeterminisme. De geografie speelde een sturende, maar geen allesbepalende factor in de ontwikkeling van middeleeuws Holland.

STAN LIEBRAND is momenteel werkzaam als consultant bij KPMG. Behalve geschiedenis heeft hij ook aardwetenschappen en natuurkunde gestudeerd. Naast zijn werk rondt hij momenteel zijn laatste masterscriptie in natuurkunde af. (Stanliebrand@gmail.com)

[Theses - Library - University of Amsterdam](#)

▲ **Geografische kaart van Nederland rond het jaar 1500 met alle 324 geanalyseerde plaatsen** (kaart door auteur)

△ Een van de best bewaarde restanten van de Koningsweg, ter hoogte van de Onzalige Bossen in het Nationaal Park Veluwezoom (foto auteur)

STIJN VAN DE VEN

CULTURAL HERITAGE SYSTEMS

Defining design guidelines for spatially and functionally coherent cultural heritage systems: The King's roads of William III of Orange as a case study

Wageningen University & Research, Landscape Architecture & Spatial Planning, Landscape Architecture
Begeleiders: dr. Elyze Storms-Smeets en dr. ir. Marlies Brinkhuijsen
Jaar van afstuderen: 2024

In de zeventiende en achttiende eeuw was de jacht een bevoorrechte vrijetijdsbesteding onder de vorsten en gevestigde elite van Nederland. De Veluwe was het favoriete jachtgebied voor koning-stadhouder Willem III van Oranje (1650-1702) en zijn voorouders. De stadhouderlijke familie kocht of (ver)bouwde er verschillende jachthuizen, zoals Paleis Het Loo en Hof te Dieren, om de jacht te kunnen uitoefenen en gelijktijdig hun macht te kunnen vertonen.

Ten behoeve van verplaatsingen voor de jacht en tussen hoven werd er een verbindende infrastructuur aangelegd, de zogenoemde koningswegen. Deze koningswegen verbonden verschillende jachthuizen over de gehele Veluwe. Hierdoor ontstond een volwaardig netwerk van huizen, gebieden en wegen voor de stadhouderlijke familie en hun metgezellen. De stadhouderlijke titel gaf het recht om de wegen over andermans eigendom heen te leggen. Hierdoor waren ze te herkennen als kaarsrechte wegen of lanen – regelmatig begeleid door beuken – ongeacht landschapstypen, reliëf of eigendom. Na het overlijden van Willem III verloren deze wegen hun functie en raakten ze versnipperd door ecologische, sociale en moderne invloeden, zoals stedelijke en infrastructurele uitbreidingen.

Deze studie onderzoekt de mogelijkheden voor herontwikkeling van koningswegen als cultureelerfgoedstelsel, uitgaande van een knooppuntverbindingrelatie tussen de koningswegen (verbindingen) en jachthuizen met bijbehorende gebieden (knooppunten). Aan de hand van een referentiestudie naar herontwikkelde koninklijke (jacht)land-

schappen in Noorwegen en Denemarken zijn historische ontwerprichtlijnen voor dit soort cultureelerfgoedssystemen gedefinieerd door middel van analyse van historische wegontwerpprincipes. De vraag was hoe de oorspronkelijke richtlijnen als basis dienden voor de herontwikkeling en hoe met aanvullende ingrepen nieuwe recreatieve mogelijkheden zijn gecreëerd.

Het resultaat van deze scriptie is een brede verzameling ontwerprichtlijnen die de ruimtelijke en functionele samenhang van koninklijke (jacht)landschappen als cultureelerfgoedssystemen versterken en waarmee deze landschappen kunnen worden ingezet voor recreatieve doeleinden. Deze ontwerprichtlijnen zijn getest en doorontwikkeld door middel van een landschapsontwerpproces waarbij als casus de versnipperde koningsweg tussen Hof te Dieren en Ede ruimtelijk en functioneel samenhangend is herontworpen. Het resultaat daarvan laat zien hoe de combinatie van historische en nieuwe ontwerprichtlijnen het mogelijk maakt om een ruimtelijk en functioneel coherent cultureelerfgoedstelsel tot stand te brengen.

STIJN VAN DE VEN is trainee Landschapsarchitectuur in het Ruimtelijk Traineeship Midden-Nederland. Erfgoed vormt op dagelijkse basis onderdeel van zijn werk als landschapsontwerper en in het opstellen van ruimtelijke plannen. (stijnvandeven@hotmail.com)

EMMA VAN DER DONCKT

UFVAB

De allereerste Belgische architectenvereniging voor en door vrouwen

Universiteit Antwerpen, master Architectuur

Begeleiders: dr. Frederik Vandyck, prof. dr. Inge Bertels en
prof. dr. Lara Schrijver

Jaar van afstuderen: 2024

'Er moet echter worden erkend dat de passiviteit van bepaalde collega's behoorlijk teleurstellend is. Ze realiseren zich niet genoeg dat als we niet langer als een verwaarloosbare hoeveelheid willen worden beschouwd, we ons absoluut moeten verenigen en onszelf moeten verdedigen.'

Zo stelde de architect Judith Roque-Gourary in 1979 in het artikel 'Réflexions sur le métier de femme architecte' in het tijdschrift *Batiment*. Met 'verwaarloosbare hoeveelheid' bedoelde ze vrouwelijke architecten. Een jaar eerder, in 1978, had Roque-Gourary daarom de allereerste Belgische architectenvereniging voor vrouwen opgericht, de Unie van Vrouwen Architecten België of kortweg ufvAb, als Belgische tak van de in Frankrijk opgerichte Union Internationale des Femmes Architectes (UIFA) uit 1965.

Dit onderzoek beschrijft het ontstaan en de ontwikkeling van de ufvAb in de context waarin vrouwen zich ontplooiën tot architecten in een wereld die sterk door mannen werd (en wordt) gedomineerd. Aan de hand van archiefonderzoek, literatuuronderzoek en interviews met voormalige leden zijn factoren onderzocht die een bijdrage hebben geleverd aan de oprichting van deze vereniging. Zo speelde de schijnafwezigheid van vrouwelijke architecten een belangrijke rol.

Door het in kaart brengen van de vereniging en het in beeld brengen van werkende vrouwelijke architecten, wordt de aanwezigheid van vrouwen in onze architectuurgeschiedenis belicht. Het zichtbaar maken van vrouwelijke rolmodellen is nodig om het beroep van architect meer divers te maken en de nog steeds bestaande stereotypering te

bestrijden. Een inclusieve benadering van de architectuurpraktijk houdt in dat men niet enkel kijkt naar wat er is gebouwd, maar ook hoe samenwerkingen tot stand komen. Deze thesis duidt daardoor ook het belang van samenwerkingen en het bundelen van krachten tot letterlijk een vereniging.

De ufvAb was vanaf het begin een moderne vereniging die zich ook richtte op het bredere publiek, bijvoorbeeld door het organiseren van tentoonstellingen met werk van leden. De unie was zich bewust van de ontwikkelingen in de maatschappij en haar positie daarin. Hiermee werd niet enkel het vertegenwoordigen van vrouwen in deze sector bedoeld, maar ook als architecten die een bijdrage willen leveren aan de omgeving, hetzij in het bouwen, hetzij in de organisatie van de samenleving. Daarnaast zorgde de aanwezigheid van haar leden bij andere organisaties en instellingen zoals SCAB, de Orde van Architecten, UIFA en La Cambre voor kruisbestuivingen. Op deze manier ontwikkelde de ufvAb een uitgebreid netwerk en bereik, ook internationaal. Sinds 1996 heet de vereniging Woman* in Architecture Belgium, afgekort tot W*iAB.

EMMA VAN DER DONCKT studeerde interieurarchitectuur en architectuur aan de Universiteit van Antwerpen. Ze werkt nu als stagiair-architect.
(vanderdonckt.emma@yahoo.com)

anet.be/record/uantwerpen/opacuantwerpen/c:lvd:15507775

► Enkele leden en bezoekers op de tentoonstelling 'Les femmes architectes exposent', georganiseerd door de ufvAb in 1982 (ULB archives, fvAb)

◀ **Eliane Havenith, een van de eerste vrouwelijke architecten in België** (CIVA collections, Brussel)

FEMKE VAN DYCKE

ELIANE HAVENITH

Een vergeten architecte

Universiteit Antwerpen, master Architectuur
Begeleiders: dr. Frederik Vandyck, prof. dr. Inge Bertels en
prof. dr. Lara Schrijver
Jaar van afstuderen: 2024

Er is een grote inspanning nodig om het hiaat van de vrouwelijke bijdrage aan de architectuurgeschiedenis in te vullen. Deze monografische thesis belicht de carrière van Eliane Havenith (1918-2004). Ze was een van de eerste vrouwelijke architecten in België, maar over haar loopbaan is weinig bekend. Het doel van de thesis is om Havenith alsnog een plek in de architectuurgeschiedenis te geven en om de problemen die ze moest overwinnen als vrouwelijke architect aan te kaarten. Daarmee draagt de thesis bij aan het verruimen van de canon, die traditioneel vooral is gebaseerd op mannelijke architecten.

Voor het onderzoek werden de volgende onderzoeksvragen opgesteld: wat was de bijdrage van Eliane Havenith aan de architectuur en stedenbouw? Hoe profileerde ze zich als vrouwelijke architect? En, waardoor is ze onzichtbaar gebleven in de architectuurgeschiedenis? Om deze vragen te beantwoorden, werd het archief van Havenith in CIVA in Brussel geraadpleegd. Het archiefonderzoek werd aangevuld met enkele interviews met mensen die Havenith hebben gekend en een literatuurstudie naar de feministische beweging in de naoorlogse periode.

Eliane Havenith heeft een veelzijdige carrière gehad waarbij ze verschillende rollen heeft vervuld. Naast architect was ze stedenbouwkundige, secretaris, schrijver, regent en docent. Ze beperkte zich dus niet tot de ontwerp- en bouwpraktijk. Dat past in het beeld van de manier waarop vrouwen het professionele veld betraden. Het was

voor hen niet gemakkelijk om een positie in de ontwerpdiscipline in te nemen, waardoor ze vaak via andere wegen de architectuursector betraden. Niet-canonieke rollen worden echter vaak genegeerd in de geschiedschrijving en dit draagt bij aan de onzichtbaarheid van vrouwen in de architectuursector. In de thesis wordt stilgestaan bij de verschillende rollen die Havenith heeft vervuld, om ruimte te geven aan meerstemmigheid in de architectuurpraktijk. Havenith kon zich profileren als architect door zich in te zetten voor een veelheid aan verenigingen en organisaties. Hierbij stond ze niet aan de zijlijn; ze begaf zich midden in het internationaal modernistisch discours, waardoor ze met invloedrijke personen in contact kwam.

Eliane Havenith was een gedreven modernist, die zich op verschillende manieren engageerde voor de architectuur en stedenbouw. Door deze thesis aan haar te wijden, wordt ze uit de schaduw van de architectuurgeschiedenis gehaald.

FEMKE VAN DYCKE werkt als academisch assistent aan de architectuuropleiding van Universiteit Antwerpen. (femke.van.dycke@hotmail.be)

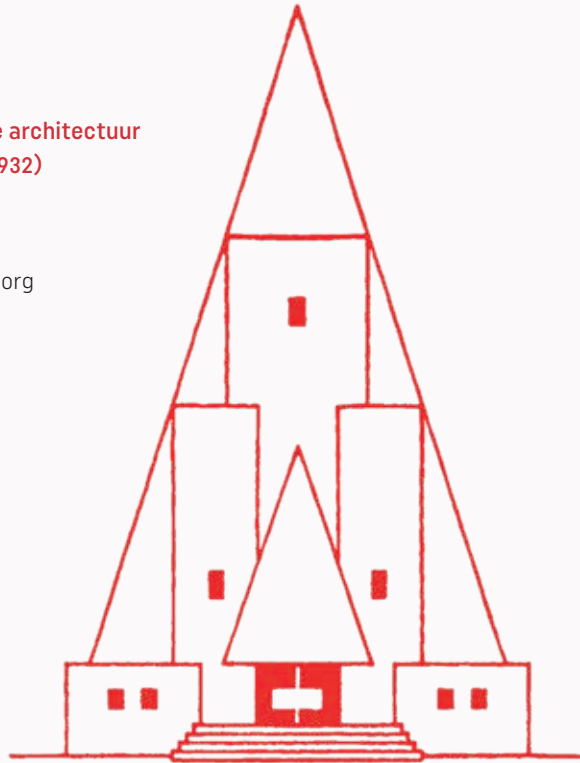
anet.be/record/uantwerpen/opacuantwerpen/c:lvd:15507656

ALISHA VAN HEEK

BEZIELDE RUIMTE

De congressen voor religie en bouwkunst en de architectuur van de Nederlandse Protestantenvbond (1924-1932)

Universiteit Utrecht, master Kunstgeschiedenis,
track Architectuurgeschiedenis & Monumentenzorg
Begeleider: Minke Walda MA
Jaar van afstuderen: 2024

◁ Omslag van R. Miedema, *Religie en Bouwkunst, Huis ter Heide 1929*, uitgegeven ter gelegenheid van de gelijknamige congressen

De Nederlandse Protestantenvbond (NPB) werd in 1870 opgericht als vrijzinnige tegenbeweging in een religieus landschap dat werd gedomineerd door kerken met een vaste geloofsbelijdenis. De vereniging streefde naar een geloofsbeleving waarin vrijzinnigheid en persoonlijke overtuiging samenkwamen. De eerste gebouwen van de NPB waren ofwel opgetrokken in negentiende-eeuwse neostijlen of hadden het karakter van eenvoudige vergaderzalen. In de jaren 1920 groeide de wens om kerken te bouwen die de vrijzinnige identiteit van de NPB zichtbaar en voelbaar maakten.

In 1928 en 1929 organiseerde de NPB twee congressen onder de titel *Religie en Bouwkunst*. Centraal stond de vraag hoe vrijzinnige geloofsprincipes ruimtelijk konden worden vormgegeven. Sprekers als R. Miedema, H.P. Berlage en D.F. Slothouwer benadrukten de noodzaak van sobere maar bezielde ruimten en het gebruik van symboliek om het zichtbare met het onzichtbare te verbinden. Voor het ontwerp zouden architecten, theologen, kunstenaars en de gemeenschap moeten samenwerken. In de literatuur over kerkbouw in het interbellum komt de NPB nauwelijks aan bod. De congressen vormen echter een belangrijke bron en geven inzicht in de vrijzinnige ontwerpagenda van die tijd.

Het onderzoek richt zich op de vraag in hoeverre de ideeën van de congressen terug te vinden zijn in de kerkbouw van de NPB. Drie casestudy's vormen hiervoor de basis: de Woudkapel in Bilthoven (1924), de Parklaankerk in Driebergen (1929) en de Regentessekerk in Apeldoorn (1931-1932). Voor het onderzoek is gebruikgemaakt van archiefmateriaal, bouwtekeningen en literatuur, aangevuld met een visuele analyse van interieur en exterieur.

De Woudkapel, gebouwd vóór de congressen naar ontwerp van G.W. van Heukelom, laat zien dat binnen de NPB al vroeg werd gezocht naar een eigen architectonische uitdrukking. Het gebouw heeft een intiem karakter, met invloeden van de Amsterdamse School en zorgvuldig ontworpen glas-in-loodramen. De Parklaankerk, gebouwd kort na de congressen naar ontwerp van Jan en Theo Stuivinga, sluit aan bij de destijds geformuleerde idealen van eenvoud en tijdloosheid, zichtbaar in de sobere architectuur. De Regentessekerk, ontworpen door J.H. Klosters, brengt symboliek en liturgische functionaliteit bijeen in een samenhangend geheel met bijzondere aandacht voor proporties en bevat glas-in-loodramen met Bijbelse voorstellingen van glazenier H.G. Bokhorst.

De vergelijking maakt duidelijk dat de congressen invloed hadden op de kerkbouw van de NPB. De drie kerken laten zien hoe vrijzinnigheid architectonisch vorm kreeg en hoe door samenwerking tussen architect, kunstenaar en gemeenschap gebouwen ontstonden die meer waren dan alleen functionele ruimtes. Dit onderzoek toont aan dat de NPB als vrijzinnige stroming een eigen bijdrage leverde aan de kerkbouw van het interbellum en voegt daarmee een onderbelicht hoofdstuk toe aan de Nederlandse architectuurgeschiedenis.

ALISHA VAN HEEK MA is beleidsadviseur gebouwd erfgoed bij de provincie Drenthe en houdt zich bezig met monumentenzorg en advisering over het behoud en de toekomst van (gebouwd) erfgoed. (alishavanheek@gmail.com)

Vrije Universiteit Amsterdam,
master Kunst- & Cultuurwetenschappen,
specialisatie Architectuurgeschiedenis
Begeleiders: dr. Iris Burgers en
prof. dr. Freek Schmidt
Jaar van afstuderen: 2023

ISA WALVOORT

DE 'DUTCH' IN SUPERDUTCH

Over de Nederlandse identiteit gekoppeld aan de architectenbureaus in het boek: *Superdutch: New Architecture in the Netherlands (2000)* van Bart Lootsma

'In het laatste decennium van de twintigste eeuw werd steeds duidelijker dat er in de Nederlandse architectuur iets bijzonders aan de hand was. [...] De kracht van de Nederlandse architectuur in de jaren negentig is dat ze aansluiting heeft gevonden bij het internationale debat, zonder typisch Nederlandse vormen van realisme en zakelijkheid uit het oog te verliezen.' Met deze woorden beschreef architectuurhistoricus en -criticus Bart Lootsma de Nederlandse architectuur van de jaren 1990 in zijn boek *Superdutch: De tweede moderniteit van de Nederlandse architectuur* (2000). Volgens Lootsma ontwikkelde een jonge generatie architectenbureaus een architectuur met 'typisch Nederlandse vormen', die internationaal op erkenning kon rekenen. Deze architectuur schaarde hij onder één noemer: Superdutch. Lootsma schetst in zijn boek de context van deze zogenaamde tweede moderniteit van de Nederlandse architectuur en presenteert twaalf architectenbureaus, waaronder OMA, MVRDV en Mecanoo, met een selectie van hun projecten uit de periode 1989-2000. Het boek verscheen in het Nederlands, Engels en Duits, en de term Superdutch is sindsdien internationaal synoniem geworden voor jonge Nederlandse bureaus met innovatieve en vernieuwende ontwerpen. Maar, architectuur met 'typisch Nederlandse vormen van realisme en zakelijkheid', wat betekent dat?

De vraag hoe en waarom Bart Lootsma een Nederlandse identiteit koppelt aan de werken van Nederlandse architectenbureaus in *Superdutch* staat centraal in deze scriptie. Onderzoek naar publicaties als *Superdutch* geeft inzicht in de totstandkoming van geschiedschrijving van moderne architectuur. Het legt bloot over welke thema's en personen geschreven werd in een periode, hoe deze selectie aan thema's en personen tot stand kwam en of er mogelijk sprake was van een onderliggende agenda.

Het onderzoek bestaat uit twee delen. Enerzijds is de context onderzocht, met een focus op het Nederlandse architectuurbeleid van de jaren 1990, het dominante Nederlandse architectuurdiscours zoals gepresenteerd in de jaarboekenreeks *Architectuur in Nederland*, en de achtergrond van de auteur zelf. Anderzijds is de publicatie zelf onder de loep genomen, met focus op de door Lootsma onderscheiden 'typisch Nederlandse vormen'. Door de inhoud van het boek te verbinden aan de context kan gezien worden dat *Superdutch* het resultaat is van een architectuurbeleid en discours die al vanaf de late jaren tachtig

werden gevormd. De publicatie was vooral een internationaal marketinginstrument en bekroning van eerder overheidsbeleid, maar veel minder overtuigend als onderbouwde typering van een nationale stijl.

Het onderzoek heeft nieuw inzicht gebracht in het Nederlandse architectuurklimaat van de jaren 1990 en biedt een overzicht van zowel de beleidsmaatregelen met betrekking tot architectuur in de periode 1988 tot 2000, als een analyse van het dominante Nederlandse architectuurdiscours in de jaarboekenreeks *Architectuur in Nederland*. De samenwerking tussen deze verschillende facetten heeft bovendien aangetoond hoe de beeldvorming over de Nederlandse architectuur van de jaren 1990 tot stand is gekomen; een beeld dat tot op vandaag de dag doorwerkt.

ISA WALVOORT MA werkt sinds haar afstuderen als docent architectuurgeschiedenis en onderzoeksassistent aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Daarnaast is ze werkzaam als architectuurhistoricus en erfgoedadviseur bij Monumentenhuis Brabant. (isawalvoort@hotmail.com)

△ Voorplat van de Nederlandstalige editie van het boek *Superdutch* (2000) van Bart Lootsma (foto auteur)

▷ **Eigen woning met atelier
van Jan De Vroey**
(foto auteur)

BRITT WOUTERS

JAN DE VROEY (1872-1935)

**Een onderbelichte architect in de
Antwerpse architectuurgeschiedenis**

Universiteit Antwerpen,
master Architectuur
Begeleiders: prof. dr. Inge Bertels,
dr. Frederik Vandyck
en prof. dr. Lara Schrijver
Jaar van afstuderen: 2024

De belangstelling voor de negentiende- en twintigste-eeuwse architectuur is de voorbije decennia gestaag toegenomen. Deze bouwperiode heeft immers in belangrijke mate het huidige aanzicht van onze steden gevormd. Toch blijven de archieven van vele Belgische architecten uit die tijd onderbelicht. Terwijl grote meesters zoals Victor Horta (1861-1947) en Henry van de Velde (1863-1957) uitgebreid zijn bestudeerd en gedocumenteerd, zijn tal van hun tijdgenoten onbekend en onderbelicht. Nochtans zorgden zij eveneens voor kwalitatieve architectuur en schetst die vaak een eerlijker beeld van de ideeën en praktijk van dat moment dan het werk van hun innoverende collega's.

Vanuit die vaststelling richt deze scriptie zich op Jan De Vroey (1872-1935), een Berchemse architect die tot dusver nauwelijks werd onderzocht. Zijn naam kwam onder de aandacht toen een door hem ontworpen winkelpand in de Graaf van Egmontstraat in 2023 de publieksprijs van het Antwerpse Erfgoedjuweel won. Een eerste verkenning van zijn werk onthulde al snel een veelzijdig oeuvre. Daarnaast was De Vroey ook maatschappelijk actief, onder meer in de politiek. Aan de hand van archiefonderzoek, literatuurstudie, locatiebezoeken en interviews werd het leven van Jan De Vroey gereconstrueerd en binnen de Antwerpse context geplaatst.

De Vroey begon op veertienjarige leeftijd aan de studie bouwkunst aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten in Antwerpen. Hier kreeg hij les van enkele toonaangevende architecten, zoals Joseph Schadde, provinciaal bouwmeester en vertegenwoordiger van het eclecticisme,

en Pieter Dens, een van de protagonisten van de neo-Vlaamse architectuur in Antwerpen. Geschoold in diverse neostijlen, die de voorkeur genoten van de academie, startte De Vroey in 1896 als architect. Tot aan zijn overlijden in 1935 bleef hij actief in het vak, waarna zijn zoon zijn atelier voortzette. Voor zijn verdiensten als architect ontving hij in 1926 een ereteken als Ridder in de Kroonorde.

Het oeuvre van Jan De Vroey is erg omvangrijk. Staps-gewijs konden er in dit onderzoek maar liefst 113 projecten worden teruggevonden. Toch is dit vermoedelijk slechts een deel van zijn werk; er is namelijk veel informatie verloren gegaan. Het merendeel van De Vroey's uitgevoerde ontwerpen bestaat uit burgerwoningen, voornamelijk gesitueerd in Antwerpen-Berchem, in de directe omgeving van zijn eigen woning en atelier. Zijn oeuvre vormt een boeiende weerspiegeling van de stilistische evoluties die Antwerpen in die periode doormaakte. Aandacht voor dergelijke vergeten bouwmeesters verruimt niet alleen ons inzicht in de stedelijke ontwikkeling, maar ook in de manier waarop architecturale tendensen zich manifesteerden in de praktijk.

BRITT WOUTERS werkt sinds haar afstuderen bij LV-architecten, waar ze haar passie voor architectuur kan omzetten in de praktijk. Haar afstudeeronderzoek werd in 2024 bekroond met de afstudeerprijs Johan Michiels van de Universiteit Antwerpen. (brittwouters2000@gmail.com)

[Britt Wouters - masterexpo-ontwerpwetenschappen](#)

HET (WO)ONBEHAGEN BIJ DE VROUW

Een feministische historiografie van gemeenschappelijk wonen in Nederland

Universiteit van Amsterdam, master
Stads- en architectuurgeschiedenis
Begeleider: dr. Tim Verlaan
Jaar van afstuderen: 2024

Het is medio 1969, de vooravond van de tweede feministische golf in Nederland, wanneer in het opinieweekblad *De Nieuwe Linie* een oproep verschijnt van de ambitieuze Lies van den Donk-Dooremaal, 36 jaar oud, moeder en huisvrouw: 'Wie ontwerpt een wooneenheid met een centrale keuken en eetzaal, een centrale wasserij, een kinderkresj, studieruimte, gemeenschappelijke logeerkamers en daaromheen of daarboven eigen kleine wooneenheden voor elk gezin?' De oproep slaat aan en vormt het startpunt voor Centraal Wonen: een gemeenschappelijk alternatief voor de tot dan toe gezinsgerichte en individualistische woningbouw. Deze ontwikkeling vond echter niet in een vacuüm plaats. Deze scriptie plaatst het ontstaan van Centraal Wonen in de context van de tweede feministische golf en toont aan dat de opkomst van gemeenschappelijke woonvormen in de jaren zeventig en tachtig onlosmakelijk verbonden is met de feministische ideologie van die tijd.

De centrale onderzoeksvraag luidt: Hoe droeg het concept van Centraal Wonen als leefvorm bij aan de emancipatie van vrouwen in de periode 1969-1990? Het onderzoek baseert zich op een breed scala aan bronnen (zowel primair als secundair) uit de archieven van Atria, het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Delpher, persoonlijke archieven en uit grijze literatuur. De bronanalyse onderscheidt zich door het expliciete feministische perspectief, waardoor verbanden zichtbaar worden die in eerdere historiografieën onderbelicht bleven. Zo blijkt dat Centraal Wonen actief samenwerkte met de feministische actiegroep Dolle Mina om gezamenlijke doelen rondom de woonomgeving op de kaart te zetten.

De bevindingen laten zien dat de bijdrage van Centraal Wonen aan de vrouwenemancipatie tweeledig was. Enerzijds droegen de inspraak bij het ontwerpproces en de collectieve organisatie van huishoudelijke en zorgtaken binnen de projecten bij aan de maatschappelijke en economische emancipatie van bewoonsters. Anderzijds had Centraal Wonen een breder maatschappelijk effect: de landelijke aandacht voor deze woonvorm bracht het debat over de patriarchale inrichting van de toenmalige woonomgeving op gang en creëerde ruimte voor vrouwen om hun ervaringen en wensen over wonen te gaan delen. De gedeelde waarden van Centraal Wonen en de tweede feministische golf (zelfontplooiing, gelijke kansen en collectieve zorg) spraken ook mannen aan, waardoor een breed draagvlak ontstond. Ook blijkt dat Centraal Wonen vooral voor specifieke groepen, zoals alleenstaande vrouwen en ongehuwde moeders, veel te bieden had. Zo werd Centraal Wonen een pionier van experimentele woonvormen in Nederland, die tot op heden uitnodigt om na te denken over de relatie tussen wonen, emancipatie en samenleven.

ZOMER ZEIJLEMAKER MA/MSc werkt als junior onderzoeker woongeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en werkt als zelfstandig historicus aan hervertellingsprojecten over wonen en leven in de stad. Naast de master Stads- geschiedenis heeft ze de master Urban Geography (tevens aan de UvA) afgerond (cum laude).

(Zomer.zeijlemaker@gmail.com / z.m.zeijlemaker@uva.nl)

scripties.uba.uva.nl/search?id=c11794970

► **Toekomstige bewoners (voornamelijk vrouwen) bij een informatieavond over Centraal Wonen, 1973**

(foto uit D. Fromm en E. de Jong, *Cluster Cohousing Revisited*, Berkeley/Rotterdam, 2020, 54)

